

BARTOSZ TRUSZKOWSKI
DOKTORANT, UNIwersYTET W BIAŁYMSTOKU
ORCID: 0000-0002-5568-5807

Struktura jednostek administracyjno-terytorialnych województwa białostockiego w latach 1939–1945

1. Dzieje ziemi białostockiej; 2. Okupacje, aneksje i *quasi*-państwa: administracja na terenach II Rzeczypospolitej od września 1939 r.; 3. Obwód białostocki w Białoruskiej SRR; 4. Bezirk Białystok; 5. Białostoczczyzna w Białorusi Radzieckiej czy w Polsce Ludowej? 6. Sowiecka aneksja i niemiecka wojskowo-cywilna okupacja Białostoczczyzny. Podsumowanie.

1

Białystok wyrósł poza charakter osady i miasteczka rezydencjalnego dopiero w XIX w. Wcześniej tereny wokół niego zwano ziemią bielską, a obejmowały ona oprócz niego takie miejscowości jak Bielsk, Brańsk, Tykocin, Goniądz czy Choroszcz¹. W 1513 r. wraz z ziemią mielnicką i drohicką została wydzielona z województwa trockiego i weszła w skład województwa podlaskiego. Jednostka ta należała do Wielkiego Księstwa Litewskiego, co zmieniło się 5 marca 1569 r., kiedy przy aprobachie litewskich posłów podlaskich przegłosowano na sejmie koronnym ich przyłączenie do Korony Królestwa Polskiego². Zachodnie ziemie późniejszego międzywojennego województwa białostockiego, z takimi miejscowościami jak Ostrów, Ostrołęka, Łomża czy Grajewo, leżały na geograficznym Mazowszu i wchodziły w skład województwa mazowieckiego. Natomiast wschodnie pozostały w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego: w województwie brzesko-litewskim (Białowieża), nowogródzkim (Wołkowysk) i trockim (Grodno).

Po upadku Rzeczypospolitej Białystok wraz z m.in. Łomżą, Grajewem, Bielskiem, Drohiczyńnem, Kalwarią i Mariampolem przypadł Prusom, które utworzyły departament białostocki w prowincji Prusy Nowowschodnie. Po pokoju w Tylży w 1807 r. jego wschodnie i centralne tereny z Białymstokiem, Sokółką, Bielskiem i Drohiczyńnem znalazły się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego i utworzyły obwód

¹ Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, Warszawa 1873, s. 2–3.

² *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane*, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 77–80.

białostocki³. Terytorium zachodnie z Łomżą, Grajewem i Ostrołęką przypadło Księstwu Warszawskiemu, a następnie – Królestwu Polskiemu. Obwód białostocki zlikwidowano w 1842 r. – jego tereny włączono w skład guberni grodzieńskiej, którą w 1919 r. zastąpiło województwo białostockie w odrodzonej Rzeczypospolitej. W okresie międzywojennym doznało ono dwóch zmian w swych granicach wewnętrznych i zewnętrznych. W kwietniu 1932 r. zlikwidowano powiat kolneński, a jego tereny podzielono między sąsiednie powiaty łomżyński i ostrołęcki⁴, natomiast w kwietniu 1939 r. powiaty łomżyński, ostrołęcki i ostrowski przeniesiono do województwa warszawskiego⁵. Na przestrzeni wieków prawa do tych ziem rościło więc sobie kilka narodów – Polacy, Litwini, Niemcy, Rosjanie, a w bliższych nam czasach – także Białorusini.

2

Skutki wydarzeń z 1 i 17 września 1939 r. głęboko wykraczały poza likwidację suwerenności państwa ościennego poprzez okupację wojskową. Podstawą ataku sąsiadów na Polskę były ustalenia tajnego protokołu dodatkowego do Paktu o nieagresji między III Rzeszą i Związkiem Radzieckim⁶. W punkcie drugim protokołu postanowiono, że „utrzymanie niepodległego państwa polskiego zostanie definitywnie zdecydowane w ciągu dalszego rozwoju wypadków politycznych”⁷. Stalin rozważał utworzenie Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a Hitler – polskiego państwa szczątkowego (*Reststaat*), ale obie koncepcje pozostały w głowach moskiewskich i berlińskich dostojników. Pierwsza nie została zrealizowana najprawdopodobniej przez ociąganie się w rozpoczęciu działań wojennych przez Wielką Brytanię i Francję, a druga – przez brak zgody tych państw na szybki pokój na niemieckich warunkach⁸. Obaj agresorzy z założenia wkraczali więc na tereny

³ A. Dobroński, *Od rozbiorów do końca lat dwudziestych XIX w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 109–111.

⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 1931 r. w sprawie zniesienia powiatu kolneńskiego w województwie białostockim, Dz.U. z 1932 r., nr 3, poz. 18.

⁵ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego, Dz.U. z 1938 r., nr 27, poz. 240.

⁶ J. Żołyński, *Włączenie polskich ziem wschodnich do ZSRR (1939–1940). Problemy ustrojowe i prawne*, Wrocław 1994, s. 20; A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Warszawa 1997, s. 53.

⁷ Tajny protokół do Paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r., [w:] *Zestawienie najważniejszych umów i porozumień międzynarodowych dotyczących stosunków pomiędzy Polską, Niemcami i Rosją Sowiecką w latach 1922–1939*, Kancelaria Senatu, Warszawa 2009, s. 14.

⁸ D. Boćkowski, *Białostoczczyzna w radzieckiej polityce okupacyjnej 1939–1944. Zarys problematyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia” 2005, vol. 60, s. 160.

II Rzeczypospolitej z zamiarem zagarnięcia jej ziem na stałe, jakąkolwiek formę państwowo-prawną miałyby one przybrać. Okupanci byli więc przygotowani na szybkie ustanowienie na tych terenach własnych organów władzy cywilnej.

28 września, po zajęciu całego terytorium państwa polskiego, agresorzy podpisali kolejny dokument – Pakt o granicach i przyjaźni pomiędzy III Rzeszą a ZSRR, w którym ostatecznie rozdzielili podbite przez siebie ziemie. Hitler za pomocą dekretów z 8 i 12 września włączył bezpośrednio do Niemiec województwa pomorskie, poznańskie, śląskie, łódzkie z Łodzią, północną i zachodnią część Mazowsza (okolice Ciechanowa) oraz Suwalszczyznę. Śląskie włączono do istniejącej niemieckiej prowincji Śląsk (w 1941 r. podzielonej na prowincje Górny Śląsk i Dolny Śląsk), ziemię ciechanowską i Suwalszczyznę przydzielono do prowincji Prusy Wschodnie, a z reszty utworzono Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie i Okręg Rzeszy Poznań (przemianowany w 1940 r. na Kraj Warty)⁹. Z pozostałych terenów utworzono jednostkę administracyjną zwaną Generalnym Gubernatorstwem i podzielono ją na dystrykty warszawski, radomski, lubelski i krakowski. Działania te były sprzeczne z ratyfikowaną przez Rzeszę konwencją haską IV z 1907 r., a więc nielegalne.

Związek Radziecki nie tworzył żadnych nowych jednostek administracyjnych, nie anektował też od razu zagarniętych ziem. Wybrał drogę pośrednią – na terenach województw tarnopolskiego, stanisławowskiego, wołyńskiego i wschodniej części lwowskiego zorganizował *quasi*-państwowy twór ze stolicą we Lwowie, określane mianem Zachodniej Ukrainy. Województwa białostockie, wileńskie, poleskie, nowogródzkie i północno-wschodnie fragmenty warszawskiego utworzyły analogiczną Zachodnią Białoruś ze stolicą w Białymstoku. 10 października przekazano część województw nowogródzkiego, białostockiego i wileńskiego (z samym Wilnem) Republice Litewskiej, ale tereny te i tak znalazły się w granicach ZSRR. Faktycznie stało się to wraz z rozpoczęciem sowieckiej okupacji Litwy w czerwcu 1940 r. i proklamowaniem w lipcu Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a formalnie – po jej włączeniu w skład Związku Radzieckiego w miesiącu następnym¹⁰. 22 października 1939 r. w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainie zorganizowano i przeprowadzono w atmosferze terroru wybory do Zgromadzeń Ludowych. Wyłonione gremia przegłosowały prośby do Rady Najwyższej ZSRR o włączenie w skład odpowiednio Białoruskiej i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a więc i samego ZSRR. Rada Najwyższa zaakceptowała oba wnioski 2 listopada. Dekretem z 14 listopada Rada Najwyższa Białoruskiej SRR

⁹ P. Eberhardt, *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*, Warszawa 2000, s. 7–8.

¹⁰ J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. XXII, nr 3, s. 287.

włączyła w swój skład Zachodnią Białoruś, a dzień później to samo uczyniła Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR z Zachodnią Ukrainą. Powyższe akty również były nieważne w świetle postanowień konwencji haskiej IV z 1907 r., nie przeszkadzało to jednak Sowietom „legalizować” swych działań wyborami mającymi mieć charakter plebiscytu.

Widać więc, że mimo podobieństw w postaci wszechobecnego terroru i łamania prawa międzynarodowego, obaj agresorzy różnili się w sposobie i stylu pozornej legitymizacji swych działań oraz metodach tworzenia jednostek administracyjno-terytorialnych. Dlatego warto skupić się na terenach województwa białostockiego, gdyż są one dobrym przykładem różnic między organizacją administracji przez okupację radziecką i niemiecką – w krótkim czasie doświadczyły obu z nich. Omówienia wymaga też szczególnie status administracyjny, jaki uzyskały po zajęciu przez III Rzeszę. Warto przyrzeć się także ponownemu wkroczeniu Sowietów na te tereny w 1944 r. i zmianie podejścia do nich – przede wszystkim rezygnacji z powtórnej aneksji.

3

Wbrew układom między III Rzeszą i ZSRR Białostoczczyzna doświadczyła najpierw okupacji niemieckiej. Wykazując nieufność w stosunku do uzgodnień z sojusznikiem, Niemcy zapuścili się na wschód głębiej, niż ustalono. Do samego Białegostoku pierwsi żołnierze wkroczyli 15 września, jednak już 21 września zaczęli wycofywać się za umówioną uprzednio linię demarkacyjną¹¹. W tym krótkim czasie Niemcy nie organizowali żadnej administracji, w mieście wciąż funkcjonowały polskie władze lokalne na czele z prezydentem Sewerynem Nowakowskim. Od 4 września działała powołana przez niego Straż Obywatelska, która miała pełnić funkcje wspomagające i zastępcze dla policji i wojska¹². 22 września Niemcy zorganizowali uroczyste przekazanie władzy Sowietom, co spowodowało faktyczne zakończenie działania dotychczasowego aparatu urzędniczego. Szybko rozpoczęto proces pozbywania się przedstawicieli polskiej administracji. Nowy okupant zwrócił się do nich z prośbą o powrót do pracy, po czym następowało przesłuchanie ich przez NKWD, aresztowanie i wywózka na wschód. Taki los spotkał samego prezydenta Nowakowskiego – został aresztowany 27 października, następnie przewieziony do Mińska i zaginął w okolicach Kotłasu. Jego decyzja o pozostaniu w mieście była tym bardziej dramatyczna, że wcześniej Niemcy proponowali mu

¹¹ M. Markiewicz, *Represje hitlerowskie wobec wsi białostockiej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003–2004, nr 12–1 (35–36), s. 65–66.

¹² M. Kietliński, *Białostockie władze administracyjne w latach 1919–2013*, Białystok 2013, s. 20.

możliwość wyjazdu do zachodniej części Polski – okupowanej przez III Rzeszę¹³. Gen. Hertzog miał oferować mu przepustki, kartki żywnościowe, benzynę, a nawet broń¹⁴. Nowakowski jednak odmówił, powołując się na swe obowiązki wobec mieszkańców Białegostoku.

Początkowo Sowietci nie mieli jasnej koncepcji nie tylko wobec Białostoczczyzny, ale i całości zajętych ziem polskich. Planowano utworzenie Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, którą proklamować mieli członkowie Polskiego Zgromadzenia Ludowego wybrani w wyborach zorganizowanych równoległe z tymi na terenie Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy. Przewidywano następnie prośbę tych zgromadzeń do moskiewskiej Rady Najwyższej o możliwość dołączenia do Związku Radzieckiego. Te plany jednak zweryfikowano jeszcze we wrześniu, kiedy pręce na wschód wojska niemieckie nie zostały w żaden sposób zatrzymane bądź nawet spowolnione interwencją państw zachodnich. Ostatecznie 28 września skorygowano pierwotny układ Ribbentrop-Mołotow – ZSRR w zamian za Litwę zrzekło się ziem położonych między Wisłą i Sanem na zachodzie a Bugiem na wschodzie¹⁵. Dodatkowo obie strony zobowiązały się do zwalczania polskich dążeń niepodległościowych.

Zajęte ziemie zaplanowano zagospodarować w inny sposób. Podjęto retorykę odwiecznej białoruskości ziem dawnego województwa białostockiego, a stosowany do tej pory do okolic Grodna termin „Zachodniej Białorusi” rozciągnięto aż na ziemię łomżyńską. Trudności ze znalezieniem na tych terenach większych skupisk ludności o narodowości białoruskiej tłumaczono długoletnią i opresyjną polonizacją tych ziem przez „polskich panów”.

Bezpośrednio po zajęciu polskich terenów przez Związek Radziecki administrację sprawowały organy tymczasowe. Uformowano je dość szybko, gdyż większość działała już w początkach października 1939 r. Składały się na nie: „wybierane” na wiejskich zgromadzeniach i skupiające od 3 do 18 osób komitety włościąnskie, gminne komitety włościąnskie, zjazdy gminnych i powiatowych komitetów włościąńskich, komitety powiatowe i miejskie oraz będące najwyższym organem władzy Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi¹⁶. Członkowie komitetów wybierali spośród siebie zarząd, który wybierał ze swojego grona prezesa, jego za-

¹³ *Ibidem*, s. 21.

¹⁴ A. Zielińska, *Prezydencie Nowakowski, gdzie jesteś?*, „Kurier Poranny”, 06.11.2008, <http://www.poranny.pl/magazyn/art/5167308,prezydencie-nowakowski-gdzie-jestes,id,t.html> [dostęp: 23.08.2018].

¹⁵ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, s. 57.

¹⁶ J. Dziobek-Romański, *op. cit.*, s. 291.

stępcę, sekretarza, naczelnika miejscowej milicji i innych lokalnych decydentów¹⁷. Do ich kompetencji należała kontrola urzędników, zakładów przemysłowych, banków i przygotowania do reformy rolnej. Ich rola sprowadzona została jednak w dużej mierze do wykonywania poleceń NKWD i Armii Czerwonej, co nadało ich działalności charakter okupacji wojskowej. Naturalnie miały także brać udział w organizacji i przeprowadzeniu wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi. Dbano o eksponowanie oddolności w organizacji tych organów – była ona jednak starannie wyreżyserowana. Zarządy wyższych szczebli, czyli głównie wojewódzkie i powiatowe, tworzyli w rzeczywistości wyselekcjonowani członkowie Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi zwiezieni ze wschodnich obwodów Białoruskiej SRR. Najważniejszymi personami administracji na terenie województwa białostockiego zostali Siemion Igajew, jako pełnomocnik do spraw organizacji partyjnej, Władimir Gajsin, jako przewodniczący wojewódzkiego/obwodowego (w początkowym okresie nazwy te stosowano zamiennie) zarządu tymczasowego, a władzę miejską Białegostoku kierował Piotr Spasow¹⁸. Nad organizacją administracji na terenie całej Zachodniej Białorusi czuwał osobiście sekretarz Komitetu Centralnego KP(b)B, Pantielejmon Ponomarienko.

Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi obradowało 28–30 października 1939 r., a uczestniczyło w nim 929 deputowanych, w tym 283 z województwa białostockiego¹⁹. Dominowały osoby narodowości białoruskiej i pochodzenia chłopskiego, a zajmować się miano tylko czterema kwestiami: ustaleniem charakteru władzy, oficjalnym włączeniem Zachodniej Białorusi w skład BSRR, reformą rolną i nacjonalizacją przemysłu. Jednogłośnie przyjęto deklarację w sprawie przystąpienia do BSRR i wybrano 66-osobową Komisję Pełnomocną do przedstawienia jej Radzie Najwyższej ZSRR. Proces zagarnięcia ziem polskich zakończyła akceptacja przez Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi 2 listopada i jego odpowiednik w Mińsku 14 listopada, co otworzyło drogę do rozpoczęcia procesu unifikacji prawnej z resztą Związku Radzieckiego.

W konsekwencji rozpoczęto intensywną sowietyzację podbitych terenów. Objęła ona wszelkie dziedziny życia, w tym stosunki polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturalne. Ideologicznie od początku najważniejsi mieli być tu Białorusini, jednak ci będący jeszcze niedawno obywatelami II RP traktowani byli (jako mieszkańcy „faszystowskiego państwa”) podejrzliwie. Najbardziej uprzywilejowani byli przybysze z terenów ZSRR – Rosjanie i Białorusini. Żydzi, zarówno ci mieszkający

¹⁷ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 58, 63–64.

¹⁸ *Ibidem*, s. 62.

¹⁹ *Ibidem*, s. 113.

tu na stałe, jak i uchodźcy z terenów okupowanych przez niemieckich nazistów, w ogóle nie byli ujmowani w szerszych planach i ogólnej propagandzie radzieckiej. Jednak ze względu na niedobory kadr urzędniczych wśród Białorusinów, Sowietci zmuszeni byli zwracać się również do nich²⁰. Wielu – przez lata marginalizowanych w państwie polskim – przyjmowało oferty pracy dla państwa radzieckiego, co wzmogło nastroje antysemityczne wśród polskich mieszkańców. W pierwszej fazie okupacji Polacy byli obywatelami najniższej kategorii i poddawani byli intensywnej rusyfikacji i białorusenizacji. Sytuacja zmieniła się jesienią 1940 r., kiedy nadspodziewanie szybko i gwałtownie upadła Francja, a Niemcy zajęli Rumunię²¹. Władze radzieckie złagodziły swą politykę i próbowały przekonać do siebie polską ludność ofensywą ideologiczną, gdyż głównym terenem coraz bardziej realnych walk z III Rzeszą miały być właśnie ziemie polskie. Wtedy sytuacja ludności polskiej nieco się poprawiła, m.in. w kwestii zachowania kultury, dostępności do stanowisk urzędniczych i edukacji w języku polskim.

Na nowo wcielonych ziemiach szybko przystąpiono do organizacji sądownictwa budowanego na radzieckim ustawodawstwie. Podstawową jednostką był sąd ludowy, funkcjonujący na terenie rejonu, wyższą instancją był sąd obwodowy, a ostatnią instancją (od rewizji wyroków sądów najwyższych w republikach) był Sąd Najwyższy ZSRR. Od sędziego nie wymagano konkretnego wykształcenia, miał natomiast kierować się zasadami marksizmu-leninizmu i wykazywać „bolszewicką czujność”²². Podobne niewygórowane wymagania dotyczyły ławników ludowych. Wybierani mieli być w wyborach powszechnych, bezpośrednich i równych na kadencje trzyletnie w sądach rejonowych i pięcioletnie w sądach obwodowych. Na ziemiach Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy przepisy te tymczasowo zawieszono, a ławników powoływały lokalne organy partyjne. Oddzielnie działały sądy transportu kolejowego, sądy transportu rzecznego i trybunały wojskowe. Te ostatnie wraz z Wojskowym Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR zajmowały się sprawami politycznymi, o działalność dywersyjną i terrorystyczną oraz o szpiegostwo. Do 18 kwietnia 1940 r. w obwodzie białostockim zorganizowano 32 wydziały sądów. Prokuratura działała już w grudniu 1939 r., a w styczniu 1940 r. uruchomiono także biura kolegiów adwokackich oraz miejskie i rejonowe

²⁰ *Ibidem*, s. 263–265.

²¹ Idem, *Dzieje okupacji sowieckiej 1939–1941 w najnowszej historiografii polskiej*, [w:] *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*, red. K. Buchowski, W. Śleszyński, Białystok 2003, s. 44.

²² D. Boćkowski, *Sądownictwo pod znakiem sierpa i młota. Sowietkie orzecznictwo sądowe na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Gdańsk 2011, s. 211–212.

kantory notarialne. O całkowitej unifikacji prawnej z resztą ZSRR możemy mówić na przełomie lutego i marca 1940 r.²³

Integracja z systemem prawnym ZSRR nie ominęła też podziału administracyjno-terytorialnego. Dotychczasowy utrzymał się jeszcze przez dwa miesiące. 4 grudnia 1939 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR ustanowiło nowy ład Dekretem o organizacji obwodów baranowickiego, białostockiego, brzeskiego, wilejskiego i pińskiego w Białoruskiej SRR²⁴. W ten sposób jednostką administracyjną najwyższego stopnia stał się obwód (*область*), a zajęte polskie tereny podzielono na:

- 1) obwód białostocki – utworzony z większej części województwa białostockiego i północno-zachodniej części województwa warszawskiego, ze stolicą w Białymstoku;
- 2) obwód brzeski – z zachodniej części województwa poleskiego, ze stolicą w Brześciu;
- 3) obwód baranowicki – z większości terytorium województwa nowogródzkiego, ze stolicą w Baranowiczach;
- 4) obwód piński – z centralnej i wschodniej części województwa poleskiego, ze stolicą w Pińsku;
- 5) obwód wilejski – z województwa wileńskiego (bez zachodniej części z Wilnem) ze stolicą w Wilejce.

Obwód białostocki zajmował 20,9 tys. km² i pokrywał się w większości z terenem województwa białostockiego z 1939 r. (26 tys. km²). Na północy zabrakło powiatu suwalskiego, który przypadł III Rzeszy, na zachodzie przyłączono kawałek województwa warszawskiego (powiat łomżyński), a Hajnówkę, Kleszczele i Siemiatycze związane z obwodem brzeskim²⁵.

Zmiany przeprowadzano jednak stopniowo, gdyż jednostką drugiego stopnia pozostawały powiaty (*уезды*). Utrzymywano więc polski podział na 9 powiatów: augustowski, białostocki, bielski, grajewski, grodzieński, łomżyński, sokólski, wołkowyski i wysokomazowiecki. Funkcjonowały także dwa powiaty miejskie: Białystok i Grodno. W celu likwidacji pozostałości struktury państwa polskiego, Prezydium Rady Najwyższej BSRR wydało Dekret z 15 stycznia 1940 r. o ustaleniu rejonów w obwodach: baranowickim, białostockim, brzeskim, wilejskim i pińskim, po którym miejsce powiatów zajęły rejony (*районы*). Nastąpiło większe rozdrobnienie jednostek drugiego stopnia, gdyż w obwodzie białostockim powołano aż 24 rejony: augustowski, białostocki, bielski, brański, ciechanowiecki, czyżewski,

²³ *Ibidem*, s. 213–214.

²⁴ *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.*, под ред. Ю.И. Мандельштам, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1956, s. 55.

²⁵ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 164.

dąbrowski, grajewski, grodzieński, jedwabieński, kolneński, krynecki, łapski, łomżyński, moniecki (jeszcze w tym samym roku zmieniony na rejon knyszyński), porzecki, skidelski, sokółski, sopoćkiński, śniadowski, świsłocki, wołkowyski, zabłudowski i zambrowski²⁶. 25 listopada tego roku liczba ta zmniejszyła się o jeden, gdyż rejon porzecki został w znacznej większości przekazany Litewskiej SRR, a pozostałości wcielono do rejonów grodzieńskiego i skidelskiego²⁷.

W toku starannych przygotowań do takiego podziału sporządzono sprawozdania statystyczne, w których zwracano uwagę na takie czynniki jak: skład narodowościowy, dostępna infrastruktura, gęstość zaludnienia, charakterystyka rolnictwa, centra kulturalne i przemysłowe, sieć szkolnictwa czy zasoby surowcowe. Celem ustanowienia nowego podziału administracyjnego, ujednoliczonego według wzoru sowieckiego, było ułatwienie sprawowania kontroli i skutecznego administrowania tymi ziemiami. Przy centralnym zarządzaniu łatwiej było zawiadywać mniejszymi jednostkami, nie wspominając o tym, że przy większej ich liczbie można było ulokować w nich zarówno więcej przybyszów ze wschodu, jak i lokalnych zwolenników nowego ładu. Z tego samego powodu Prezydium Rady Najwyższej Białoruskiej SRR 24 marca 1941 r. dokonało podziału największego miasta w rejonie, Białegostoku, na trzy rejony: mołotowski (część północno-wschodnia), dzierżyński (część wschodnia) i sowiecki (część południowo-zachodnia)²⁸. Do miasta włączono również pobliskie miejscowości Wasilków i Starosielce. Taki podział utrzymał się do wkroczenia na teren obwodu białostockiego wojsk niemieckich. 15 marca 1940 r. odbyły się wybory do Rad Najwyższych ZSRR i BSRR, a 15 grudnia tego roku – do rad terenowych (obwodowych, miejskich, rejonowych i wiejskich)²⁹.

4

Współlokupanci Polski cały czas przygotowywali się do wojny między sobą. Jako pierwsza agresji wobec sojusznika dopuściła się III Rzesza, wkraczając 22 czerwca 1941 r. na tereny ZSRR, w tym na obszary należące jeszcze niedawno do II Rzeczypospolitej. Po ciężkich walkach cały obwód białostocki został zajęty w ciągu paru dni, a 29 czerwca zajęto stolicę Białoruskiej SRR – Mińsk. Od chwili wyparcia żołnierzy radzieckich i wkroczenia niemieckich, na Białostoczczyźnie pa-

²⁶ *Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938–1955 гг.*, Издание Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, Минск 1956, t. 1, s. 98–103.

²⁷ Указ Президиума ВС СССР от 6 ноября 1940 года об установлении границы между Белорусской ССР и Литовской ССР, „Ведомости Верховного Совета СССР” 1940, № 45.

²⁸ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 167.

²⁹ *Ibidem*, s. 204.

nowała okupacja wojskowa, w której wojenny chaos przeplatał się z zaplanowaną i sukcesywnie realizowaną eksterminacją ludności żydowskiej. Nie funkcjonowała żadna zorganizowana administracja cywilna.

Sytuacja zmieniała się od 17 lipca, kiedy to zaczęto przygotowywać administrację cywilną i wydzielono obszar od południowo-wschodniego fragmentu prowincji Prusy Wschodnie (Suwalszczyzna), wzdłuż rzeki Niemen do miasta Mosty (bez Grodna), włączając Wołkowysk i Prużanę, po rzekę Bug na zachód od Brześcia i dalej na zachód, wzdłuż granicy Generalnego Gubernatorstwa. Granicą zachodnią była granica z rejencją ciechanowską, należąca również do Prus Wschodnich. W wydzielonym terytorium znalazła się więc większość przedwojennego województwa białostockiego (bez Suwalszczyzny i dwóch gmin na prawym brzegu Pisy) oraz część powiatów brzeskiego i prużańskiego z niedawnego województwa poleskiego³⁰.

1 sierpnia formalnie utworzono z niego Okręg Białostocki (Bezirk Bialystok) i wyłączono go z obszaru operacyjnego armii niemieckiej, jednocześnie nadając mu rolę cywilnego zaplecza dla wojska. Jego stolicą został Białystok, a komisarzem cywilnym (*Zivilkommissar*) ustanowiono gauleitera (szefa NSDAP w okręgu) i nadprezydenta Prus Wschodnich Ericha Kocha. Później mianowano go szefem Administracji Cywilnej (*Chef der Zivilverwaltung*) Bezirk Bialystok, organu zarządzającego administracją cywilną na terenach okupowanych, tworzonego też przy wcześniejszych okupacjach. Oficjalnie Koch wraz ze swoim aparatem pomocniczym podlegał ministrowi spraw wewnętrznych Rzeszy, a operacyjnie – dowództwu armii niemieckiej, a przez to najwyższemu dowódcy, czyli Hitlerowi. Ten generalnie miał w zwyczaju ingerować w sprawy wewnętrzne okupowanych terytoriów, wykorzystując do tego szwadrony SS i SD (wywiadu). Ze względu na licznie sprawowane przez siebie funkcje (był także komisarzem Rzeszy Ukraina i posłem do Reichstagu) Koch mianował swoich zastępców, na co dzień zarządzających okręgiem. Od sierpnia 1941 r. był nim Waldemar Magunia, szef Niemieckiego Frontu Pracy (*Deutsche Arbeitsfront*) w Królewcu, a od stycznia 1942 r. do 1944 r. starosta (*Landrat*) powiatu tyłżyckiego w Prusach Wschodnich Friedrich Brix³¹.

Nowa jednostka administracyjna podlegała prowincji Prusy Wschodnie i miała charakter rejencji (*Regierungsbezirk*), czyli jednostki administracyjnej szczebla pośredniego między prowincją (*Provinz*) a powiatem (*Landkreis*). Należy jednak zaznaczyć, że rejencją nie była ze względu na okupacyjny charakter administracji

³⁰ *Ibidem*, s. 66.

³¹ K. Stroll, *Die Herstellung der Wahrheit: Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Bialystok*, Berlin 2012, s. 153.

cywilnej i brak formalnej aneksji do Rzeszy Niemieckiej. Do obszaru Bezirk Białystok dekretem z 18 września 1941 r. dołączono przyporządkowany dotychczas Komisariatowi Rzeszy Wschód (*Reichskommissariat Ostland*) rejon grodzieński³². W tak określonym obszarze utworzono osiem jednostek szczebla powiatu, zwanych komisariatami powiatowymi (*Kreisskommissariat*): białostocki, bielski, grajewski, grodzieński, łomżyński, sokólski, wołkowyski i miasto Białystok³³. Jednostką niższego szczebla były obwody urzędowe (*Amtskommissariat*), których utworzono aż 114. Jeszcze niżej znajdowały się gminy (*Gemeinde*) i sołectwa (*Schulzenamt*).

Okręg Białostocki zajmował od tej pory 31 426 km², zamieszkiwało go 1682 tys. osób. Sytuacja ludności narodowości polskiej na ziemiach II Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR, a teraz zajętych przez III Rzeszę, kształtowała się dwojako. Na terenie Zachodniej Ukrainy panował terror, a polskość prześladowana była w każdym aspekcie życia. Natomiast na terenie Zachodniej Białorusi w pierwszych paru miesiącach niemieckie władze nawet zatrudniały Polaków na niższych szczeblach machiny administracyjnej (przy poparciu polskiego podziemia dla przyjmowania posiad³⁴). Sytuacja ta jednak nie trwała długo, w 1943 r. przeprowadzono czystkę, a większość zwolnionych stanowisk zapełniono białoruskimi nacjonalistami.

5

Wbrew powszechnej opinii, ewakuacja radzieckiego aparatu partyjnego i urzędniczego w czerwcu 1941 r. przebiegła dość sprawnie. Większość lokalnych decydentów szybko wycofała się w głąb ZSRR. Na zajętych przez Niemców terenach natychmiast przystąpiono do organizacji oddziałów partyzanckich, ale w obliczu problemów z łącznością, zaopatrzeniem – i przy braku szerszego wsparcia ze strony ludności lokalnej – większość z nich zaniknęła zimą 1941/1942 r.³⁵. W połowie 1942 r. powołano nawet sztab ruchu partyzanckiego, a we wrześniu tego roku wydano decyzję o wznowieniu działalności białostockiego oddziału organizacji partyjnej z tymczasową siedzibą w Moskwie³⁶. W lipcu i sierpniu 1943 r. wysłano na

³² M. Markiewicz, *op. cit.*, s. 66.

³³ S. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w Okręgu Białostockim (1941–1944) w świetle materiałów niemieckich (opracowania Waldemara Macholla)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1965, t. XV, s. 7.

³⁴ B. Musiał, *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 19–20.

³⁵ D. Boćkowski, *Na zawsze razem. Białostoczczyzna i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939 – VIII 1944)*, Warszawa 2005, s. 218–219.

³⁶ *Ibidem*, s. 225–226.

tereny Białostoczczyzny przedstawiciele jego podziemnego odpowiednika. Dobrze uzbrojeni i przygotowani ideologicznie Sowietci mieli jak najszybciej rozpocząć pracę polityczną. 1 września, już jako Białostockie Zgrupowanie Partyzanckie, wyruszyli w kierunku Białegostoku, ale wyznaczonych rejonów nie osiągnęli aż do lata 1944 r.³⁷ W grudniu 1943 r. w partyjnych podziemnych strukturach obwodu białostockiego działał komitet obwodowy, cztery komitety międzyrejonowe (augustowski, brański, łapski, czyżewski) i siedem komitetów rejonowych (m.in. łomżyński i sokólski)³⁸.

Zacząto także odtwarzać regularne miejscowe struktury polityczne. W kwietniu 1944 r. powołano specjalną grupę operacyjną mającą organizować na zajmowanych terenach obwodowe, rejonowe i miejskie komitety wykonawcze³⁹. Choć od konferencji teherańskiej zmieniło się podejście ZSRR do wschodnich terenów II RP i trwała poważna dyskusja o przekazaniu części zagarniętych w 1939 r. ziem powojennemu państwu polskiemu, to władze Białoruskiej SRR i lokalni decydenci w obwodach starali się ignorować nadciągające zmiany. Na przełomie czerwca i lipca władze obwodu białostockiego wydawały się pogodzone z utratą zachodnich rejonów, ale toczyły propagandowo-dyplomatyczną batalię o utrzymanie samego Białegostoku oraz rejonów białostockiego, bielskiego i zabłudowskiego⁴⁰.

W lipcu nastąpiło zajęcie dawnego obwodu przez Armię Czerwoną. Do 15 lipca osiągnięto linię Grodno–Wołkowysk–Bielsk, do 26 lipca – linię Kanał Augustowski–Sokółka–Białystok, a do 22 września – linię Narew–Łomża–Ostrołęka⁴¹. Białystok zajęto 27 lipca, tego też dnia dotarła tam delegacja PKWN, co można uznać za ostateczny kres funkcjonowania niemieckiego Bezirk Białystok. Nie wiedząc o umowie między Stalinem i PKWN, lokalni działacze sowieccy zaczęli natychmiast odtwarzać struktury partyjne na świeżo odzyskanych terenach. Z tego powodu w samym mieście i paru innych ośrodkach istniała przez jakiś czas dwuwładza, a nawet trójwładza (funkcjonowała także szczątkowa administracja Delegata Rządu RP w Londynie). Na początku sierpnia działacze radzieccy otrzymali polecenie opuszczenia miasta i przeniesienia swej siedziby do Grodna, które miało być stolicą nowego obwodu (obwód białostocki wciąż jednak formalnie istniał). We wrześniu członkowie funkcjonującego w Moskwie białostockiego Komitetu Obwodowego także dotarli do Grodna. Organ ten ostatecznie został zlikwidowany w grudniu.

³⁷ *Ibidem*, s. 232–233.

³⁸ *Ibidem*, s. 235–236.

³⁹ *Ibidem*, s. 266.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 271.

⁴¹ *Ibidem*, s. 273.

22 sierpnia na mocy Dekretu PKWN z 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I i II instancji reaktywowano województwo białostockie⁴². 26 sierpnia uchwałą KC KP(b)B powołano obwód grodzieński, 20 września analogiczną uchwałą podjęło Prezydium Rady Najwyższej ZSRR⁴³. Zakończyło to około czteroletni okres funkcjonowania (licząc tymczasowe oddziały organizacji partyjnej w Moskwie) sowieckiego obwodu białostockiego. Nową przynależność państwową Białostoczczyzny przypieczętowano umową graniczną pomiędzy Polską a ZSRR z 16 sierpnia 1945 r. 17 rejonów obwodu białostockiego i trzy rejony obwodu brzeskiego (hajnowski, kleszczelski i siemiatycki) przypadło rządzonej przez Polską Partię Robotniczą Polsce⁴⁴.

6

Losy terenów województwa białostockiego II RP zagarniętych zaraz po wybuchu II wojny światowej pokazują różne sposoby zaprowadzania nowych porządków. Obaj agresorzy planowali zagarnąć te ziemie dla siebie na stałe, jednak wybierali inne sposoby realizacji tego celu.

W przypadku działań Związku Radzieckiego można postawić tezę, że nie były one realizowane według jakiegoś stałego, długofalowego planu. Jakkolwiek Sowietci zdecydowani byli na przejęcie kontroli nad Białostoczczyzną, to czy stanie się to w ramach Polskiej, czy Białoruskiej SRR, ważyło się praktycznie do ostatniej chwili. Stalin liczył na szybką reakcję Francji i Wielkiej Brytanii, bliskie wycieńczenie III Rzeszy i kontynuację marszu rewolucji komunistycznej na zachód i południe Europy. Polska SRR byłaby świetną bazą do rozpoczęcia takiego „spontanicznego wybuchu” ludu pracującego: „wyzwolenie” spod niemieckiej okupacji zostałoby użyte jako przykład w propagandzie o szerszeniu wolności przez Związek Radziecki, mogło też faktycznie przekonać część Polaków. Natomiast w najgorszym wypadku takie rozwiązanie przesunęłoby granicę ZSRR aż pod granicę z Niemcami.

Plan ten jednak szybko zarzucono ze względu na sukcesy militarne Rzeszy Niemieckiej. Zachowując fasadę ideałów demokratycznych w postaci organizowanych

⁴² Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji, Dz.U. z 1944 r., nr 2, poz. 8.

⁴³ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20 сентября 1944 года «Об образовании Бобруйской, Гродненской и Полоцкой областей в составе Белорусской ССР», *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг.*, Юридический отдел при секретариате Президиума Верховного Совета СССР, Москва 1946, s. 75–76.

⁴⁴ Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. z 1947 r., nr 35, poz. 167.

przez NKWD wyborów, Białostoczczyznę próbowano sztucznie i błyskawicznie „zsowietyzować” i „zbiałorusić”. Sama nazwa Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi z góry określała jej przynależność narodo-państwową. Polacy ją zamieszkujący byli nie tylko na razie niepotrzebni, ale wręcz niewygodni, co skutkowało czterema falami wywozek na wschód. Ewentualne zajęcie reszty ziem polskich przesunięto na bliżej nieokreśloną przyszłość, a Białostoczczyznę wyłączono z „kwestii polskiej”, traktując ją jako część terenów białoruskich.

Inną drogą poszedł okupant niemiecki. Nie zachowywał żadnych pozorów działań demokratycznych czy wyzwolenicznych, wprost wkraczał jako zwycięzca wojskowy stosujący prawo silniejszego. W przypadku terenów przejętych od ZSRR w wyniku operacji „Barbarossa” sposób jego postępowania nie był jednolity. Na wschodzie tworzył Komisariaty Rzeszy, wielkie i mające wojskowy charakter jednostki okupacyjne, natomiast na Białostoczczyźnie utworzył relatywnie niewielki, odrębny okręg z administracją cywilną zespoloną personalnie i organizacyjnie z Prusami Wschodnimi.

Już 16 lipca 1941 r., na tajnej konferencji nazistowskich decydentów, Hitler zapowiedział włączenie Bezirk Białostok w skład Rzeszy, z kolei w listopadzie tego roku zniesiono granicę celną. Pozostała jednak granica policyjna, do której przekroczenia niezbędne było odpowiednie zezwolenie⁴⁵. Aż do końca istnienia Okręgu Białostockiego nie dokonano jego formalnej aneksji. Powodem mógł być po prostu niski priorytet takiego celu. Możliwe jednak, że wpływ na tę decyzję mogła mieć pewna cecha ówczesnej Białostoczczyzny.

Przez cały XIX w. udział mieszkańców narodowości żydowskiej w ogólnej populacji Białegostoku kształtował się poziomie ok. 70%⁴⁶. Jeszcze w 1913 r. wynosił 68,6%, ale w 1921 r. spadł do 48,7%. Przez cały okres II Rzeczypospolitej powyżej 40% białostoczan klasyfikowano jako Żydów. W 1928 r. 93% białostockich przedsiębiorstw należało do Żydów, w przemyśle ich udział wynosił 89%⁴⁷. Dominowali również w takich branżach jak szewstwo czy krawiectwo, stanowili także pokaźny odsetek miejscowej inteligencji i przedstawicieli wolnych zawodów, jak lekarze czy prawnicy. Zauważalnie żydowski charakter miasta rozbudzał nawet wyobraźnię lokalnej prasy żydowskiej, która w latach 20. postulowała, aby Białostok nie należał do Polski, a był miastem ponadnarodowym⁴⁸.

⁴⁵ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 132, 138, 212.

⁴⁶ K. Sztop-Rutkowska, R. Kobrin, *Żydzi w międzywojennym Białymstoku. Między lokalnością a diasporą*, [w:] *Białostok – Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białostok 2013, s. 153.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 155–156.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 172.

Wysoki odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej można było zauważyć praktycznie w każdym mieście województwa białostockiego, natomiast niższy notowano poza obrębem miast. Ogółem w województwie białostockim w 1931 r. 12% jego mieszkańców stanowili Żydzi⁴⁹. Mimo że odsetek ten był jednym z najwyższych ze wszystkich województw, nie przekraczał znacząco tych z sąsiadujących województw wschodnich. Próżno jednak szukać w ówczesnej Polsce drugiego miasta mającego powyżej 100 tys. mieszkańców o tak żydowskim charakterze. Naturalnie Białystok nie był wśród polskich miast ośrodkiem o największej liczbie żydowskich mieszkańców, znacznie więcej było ich w Warszawie, ale ich procentowy udział w całej ludności miasta zdecydowanie je wyróżniał (w większości dużych wschodnich i centralnych miast II RP odsetek ludności żydowskiej wynosił od 25% do 35%).

Czy takie zagęszczenie ludności żydowskiej na Białostocczyźnie i w samym mieście Białymstoku mogło leżeć u podstaw powstania Bezirk Białystok? Czy miał on pełnić funkcję „okręgu żydowskiego”, docelowego miejsca wywózek Żydów z terenów anektowanych przez Rzeszę, Generalnego Gubernatorstwa i podbijanych terenów wschodnich? Czy miał pełnić funkcję wielkiego getta, a może i obozu pracy, obozu zagłady? Jeśli taki plan istniał, to nie został nigdy zrealizowany, gdyż sytuacja ludności żydowskiej nie różniła się tam od jej położenia na innych zajętych przez Niemców terytoriach. W trakcie akcji „Reinhardt” w latach 1942–1943 wywieziono z Okręgu Białostockiego do Treblinki 130 tys. Żydów⁵⁰, a w sierpniu 1943 r. krwawo zlikwidowano białostockie getto. Może więc przed włączeniem do Prus Wschodnich i Rzeszy planowano po prostu „oczyścić” ten teren z ludności żydowskiej?

Zagadnienie to zasługuje z pewnością na szersze zbadanie zachowanych archiwaliów. Dziś można jednak zasadnie wysunąć tezę, że żaden z okupantów zaprowadzających swe porządki na Białostocczyźnie w latach 1939–1944 nie miał jasno określonego planu zagospodarowania tych terenów. Zarówno Stalin, jak i Hitler stosowali rozwiązania doraźne.

⁴⁹ Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo białostockie*, Warszawa 1938, s. 23.

⁵⁰ C. Madajczyk, *op. cit.*, s. 241, 533, 631.

Bibliografia

Literatura

- Boćkowski D., *Białostoczczyzna w radzieckiej polityce okupacyjnej 1939–1944. Zarys problematyki*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia” 2005, vol. 60, s. 159–181.
- Boćkowski D., *Na zawsze razem. Białostoczczyzna i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939 – VIII 1944)*, Warszawa 2005.
- Boćkowski D., *Sądownictwo pod znakiem sierpa i młota. Sowieckie orzecznictwo sądowe na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Gdańsk 2011, s. 210–220.
- Bregman A., *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Warszawa 1997.
- Datner S., *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w Okręgu Białostockim (1941–1944) w świetle materiałów niemieckich (opracowania Waldemara Macholla)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1965, t. XV, s. 5–65.
- Dobroński A., *Od rozbiorów do końca lat dwudziestych XIX w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 109–124.
- Dziobek-Romański J., *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. XXII, nr 3, s. 271–303.
- Eberhardt P., *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*, Warszawa 2000.
- Gloger Z., *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, Warszawa 1873.
- Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo białostockie*, Warszawa 1938.
- Kietliński M., *Białostockie władze administracyjne w latach 1919–2013*, Białystok 2013.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Markiewicz M., *Represje hitlerowskie wobec wsi białostockiej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003–2004, nr 12–1 (35–36), s. 65–68.
- Musiał B., *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 13–35.
- Stroll K., *Die Herstellung der Wahrheit: Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für den Bezirk Białystok*, Berlin 2012.
- Sztop-Rutkowska K., Kobrin R., *Żydzi w międzywojennym Białymstoku. Między lokalnością a diasporą*, [w:] *Białystok – Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białystok 2013, s. 150–179.
- Śleszyński W., *Dzieje okupacji sowieckiej 1939–1941 w najnowszej historiografii polskiej*, [w:] *Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku*, red. K. Buchowski, W. Śleszyński, Białystok 2003, s. 42–48.
- Śleszyński W., *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.

- Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.*
- Zielińska A., *Prezydent Nowakowski, gdzie jesteś?*, „Kurier Poranny”, 06.11.2008, <http://www.poranny.pl/magazyn/art/5167308,prezydencie-nowakowski-gdzie-jestes,id,t.html> [dostęp: 23.08.2018].
- Żołyński J., *Włączenie polskich ziem wschodnich do ZSRR (1939–1940). Problemy ustrojowe i prawne*, Wrocław 1994.

Akty prawne

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 1931 r. w sprawie zniesienia powiatu kolneńskiego w województwie białostockim, Dz.U. z 1932 r., nr 3, poz. 18.
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego, Dz.U. z 1938 r., nr 27, poz. 240.
- Tajny protokół do Paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r., [w:] *Zestawienie najważniejszych umów i porozumień międzynarodowych dotyczących stosunków pomiędzy Polską, Niemcami i Rosją Sowiecką w latach 1922–1939*, Kancelaria Senatu, Warszawa 2009, s. 14.
- Указ Президиума ВС СССР от 6 ноября 1940 года об установлении границы между Белорусской ССР и Литовской ССР, „Ведомости Верховного Совета СССР” 1940, № 45.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji, Dz.U. z 1944 r., nr 2, poz. 8.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20 сентября 1944 года «Об образовании Бобруйской, Гродненской и Полоцкой областей в составе Белорусской ССР», *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг.*, Юридический отдел при секретариате Президиума Верховного Совета СССР, Москва 1946, s. 75–76.
- Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej, Dz.U. z 1947 r., nr 35, poz. 167.
- Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938–1955 гг.*, Издание Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, Минск 1956, t. 1, s. 98–103.
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.*, под ред. Ю.И. Манделштам, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1956, s. 55.

BARTOSZ TRUSZKOWSKI

DOKTORANT, UNIwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-5568-5807

Struktura jednostek administracyjno-terytorialnych województwa białostockiego w latach 1939–1945

Podczas II wojny światowej województwo białostockie doświadczyło okupacji ze strony obu państw, które zaatakowały II Rzeczpospolitą we wrześniu 1939 r. – obu dwukrotnie i w krótkim czasie. Rozpoczęła III Rzesza, która próbowała zabezpieczyć te tereny, czekając na ruchy wojsk sowieckich. Po paru dniach przekazano je ZSRR. Po korekcie paktu Ribbentrop-Mołotow Sowietci porzucili swój pierwotny plan utworzenia Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i między innymi na terytorium województwa białostockiego zorganizowali antydemokratyczne wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi. Zgromadzenie wkrótce przegłosowało włączenie białostoczczyzny do Białoruskiej SRR. W grudniu utworzono obwód białostocki, później podzielony na 24 rejony, a pełna unifikacja prawna tych ziem z resztą Związku Radzieckiego zakończyła się w marcu 1940 r. Wkrótce po powrocie na te tereny Niemów ustanowiono Bezirk Białystok, jednostkę administracyjną podzieloną na osiem komisariatów powiatowych i podporządkowaną prowincji Prusy Wschodnie. Pomimo zapowiedzi, nigdy nie została bezpośrednio włączona do Rzeszy. Sowietci natychmiast rozpoczęli organizację oddziałów partyzanckich i władz obwodowych z tymczasową siedzibą w Moskwie, ale nie dotarły one do białostoczczyzny aż do lipca 1944 r. Do tego czasu Stalin zmienił swój plan zagospodarowania tego terenu i przekazał go pod rządę Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, który w sierpniu 1944 r. doprowadził do utworzenia nowego województwa białostockiego w powojennym państwie polskim.

Słowa kluczowe: województwo białostockie, obwód białostocki, Bezirk Białystok, II wojna światowa, jednostki administracyjne, Związek Radziecki, Trzecia Rzesza

BARTOSZ TRUSZKOWSKI

DOCTORAL STUDENT, UNIVERSITY OF BIALYSTOK

ORCID: 0000-0002-5568-5807

The structure of administrative and territorial units of Białystok Voivodeship in the years 1939–1945

During II World War Białystok Voivodeship experienced occupation by both aggressor states, which attacked The Second Polish Republic in September 1939 – both twice in a short time. The first one was The Third Reich, which tried to secure those territories waiting for the move of the Soviets. After a few days, they were handed over to the USSR. After correction of Molotov-Ribbentrop Pact the Soviets abandoned their original plan of creating Polish Soviet Socialistic Republic and among others in Białystok Voivodeship organized antidemocratic elections to the People's Assembly of Western Belorussia. The

Assembly soon voted to join Byelorussian SSR. In December the Belostok Oblast was created, later divided into 24 raions, legal unification with the rest of the Soviet Union was finished in March 1940. When the Germans came back to these lands in June 1941 they soon established Bezirk Bialystok, administrative unit subjected to the province of East Prussia, divided into eight district police stations. Despite announcements it was never annexed by the Reich. The Soviets immediately started to organize guerilla units and oblast authorities with a temporary seat in Moscow, but they didn't reached Białystok region until July 1944. In the meantime Stalin changed his plan for this territory and handed it over to govern by the Polish Committee of National Liberation, which led to establishment of new Białystok Voivodeship in the postwar Polish state in August 1944.

Key words: Białystok Voivodeship, Belostok Oblast, Bezirk Bialystok, II World War, administrative units, Soviet Union, Third Reich